

НАТУРАЛЬНІ РІЧКОВІ УРОЧИЩА ЯК ПАЛЕОЛАНДШАФТНА ОСНОВА СУЧАСНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ РІЧИЩА ПІВДЕННОГО БУГУ

*Лаврик О.Д., доцент кафедри загального землезнавства та геології
Маліхатко Людмила, студентка IV курсу*

Південний Буг відіграє важливу роль у народному господарстві як Побужжя, так і України загалом. Однак упродовж минулих століть ландшафтна структура річища була змінена внаслідок активного й різнобічного господарського освоєння. Будівництво водосховищ, меліоративних та водовідвідних каналів, дамб, мостів, млинів та гідроелектростанцій змінило натуральні урочища річища. Проблема поліпшення, відтворення та охорони ландшафтів річища Південного Бугу є однією з важливих: пізнання антропогенних ландшафтів допоможе розробити шляхи його оптимізації, а також раціонального використання та охорони.

У ландшафтній структурі річища Південного Бугу можна виділити два типи аквальної ділянки – переكاتи та плеса (рис. 1). Вони тісно взаємопов'язані між собою і закономірно змінюють один одного упродовж всієї річки (закон Л. Фарга) [5]. Перехід від переكاتів до плесових ділянок добре помітний у зв'язку зі зміною глибин (1–2 м на 10 м відстані), зменшенням швидкості течії води, зміною літологічного складу порід дна річки. Ці показники є критеріями для проведення межі між перекатами та плесами [2].

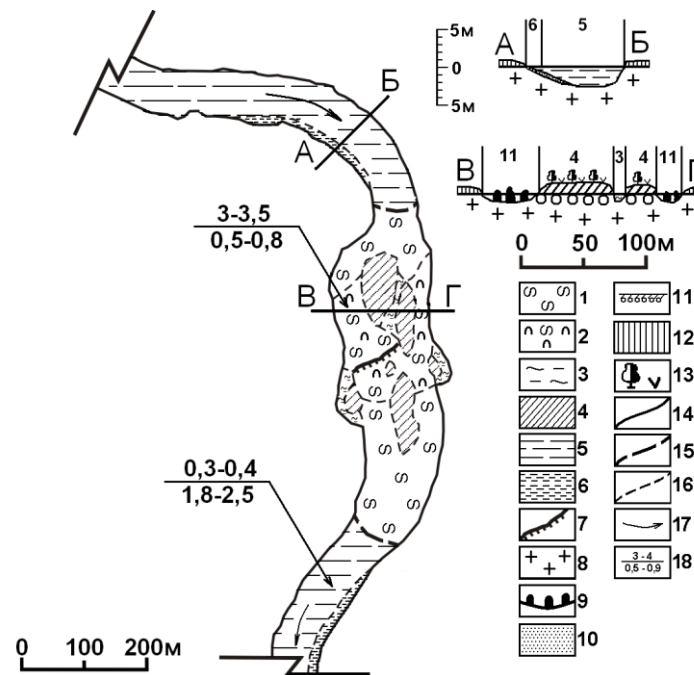

Рис. 1. Типи натуральних водно-річкових урочищ та аквальної ділянки річища Південного Бугу в околицях с. Губника Вінницької області [3]

Натуральні ландшафти річища. Переكاتи. Урочища: 1 – центральне русло; 2 – пороги; 3 – мілководні рукави; 4 – натуральний острів. **Плеса.** Урочища: 5 – центральне глибоководдя; 6 – прибережні відмілини.

Антропогенні ландшафти річища. Ландшафтно-техногенні системи: Урочища: 7 – кам'яна дамба.

Ландшафтні профілі: 8 – кристалічні породи; 9 – пороги; 10 – піщано-мулисті відклади; 11 – виходи кристалічних порід з піщано-мулистими відкладами на острові; 12 – суглинистий берег заплави; 13 – деревна та кущова рослинність.

Межі: 14 – річища; 15 – аквальної ділянки; 16 – водно-річкових урочищ.

Інші позначення: 17 – напрям течії води; 18 – показник швидкості течії – в чисельнику, глибина – в знаменнику.

Перекази приурочені до ділянок річища з малою кривизною, значним похилом (2% і більше), що часто мали тенденцію до підняття. Основними рисами переказів є невеликі глибини, швидка течія і кам'янисте або з порогами дно [5]. Для переказів річища Південного Бугу характерні 4 натуральні типи урочищ.

Урочища центрального річища мають глибини від 0,5 до 2 м, швидкість течії води 2–3 м/с. Вода часто непрозора, каламутна. Дно гравійно-галькове, гранітне або гнейсове. Рослинний світ бідний. З риб тут зустрічаються підуст звичайний (*Chondrostoma nasus* L.), окунь звичайний (*Perca fluviatilis* L.), судак звичайний (*Sander lucioperca* L.) та червонопірка (*Scardinius erythrophthalmus* L.). Як правило зимою такі урочища не замерзають. Над витягнутими (довжина 0,5–1,5 км), неширокими (5–40 м) ополонками при низьких температурах спостерігається випаровування води. У періоди повеней – це основні місця формування заторів, що призводять до підняття рівня води та підтоплення заплави [1]. Під час господарського освоєння річища на ділянках переказів найчастіше влаштовували броди, паромні переправи, мости та плавучі млини.

Урочища мілководних русел (рукави) формуються між островами або корінним берегом та островом. Їх глибина не перевищує 1 м, ширина 5–15 м, довжина урочища 200–300 м. Швидкість течії води в рукаві – 0,1–1,2 м/с. Дно кам'янисте, часто тут зустрічаються брили гранітів. Під час межені мілководні русла пересихають, утворюючи ланцюжки маленьких водойм глибиною 0,3–0,5 м [5]. Іноді в рукавах акумулюються острівці алювію довжиною 1–2 м, шириною 0,5–1 м. Відклади фрагментарно заростають невеликими кущами верби. Влітку вода в рукавах добре прогрівається, що робить їх ареалами видри річкової (*Lutra lutra* L.), ондатри (*Ondatra zibethicus* L.), бобра європейського (*Castor fiber* L.), багатьох видів риб і водоплавних птахів. Рослинний світ у рукавах представлений зеленими та синьо-зеленими водоростями, різними представниками осокових (*Cyperaceae* Juss), очеретом звичайним, куширом підводним, ряскою малою, рдесником плаваючим, глечиками жовтими.

Урочища порогів знаходяться у річищі Південного Бугу там, де на поверхню дна річки виходять кристалічні породи Українського щита. Загальна протяжність порогів – від 1 до 3 км. Часто вони утворюють каскади з 3–5 окремих частин, перепад води між якими сягає 1–1,2 м. Гранітні та гнейсові брили розташовані впритул одна до одної, що дає змогу в деяких місцях перейти з правого берега на лівий. Максимальна відстань між окремими брилами 5–6 м. Похил річки в районах порогів становить 1–3%. На середній частині річища валуни більш шліфовані, ніж у прибережних зонах, що зумовлено руйнівною діяльністю водного потоку. Швидкість течії в центральній частині порогів – 3–4 м/с. Вода, проходячи між порогами, створює шумовий ефект. Глибина річки на порогах 0,5–1 м, дно встелене галькою. Висота окремих брил над поверхнею води сягає 1,5 м. Валуні інколи вкриті зеленими та синьо-зеленими водоростями. Місцями між камінням зустрічаються куртини осоки гостроподібної, очерету звичайного, айру звичайного та щавлю кінського. Зараз урочища порогів частково знищені внаслідок будівництва водосховищ.

Перші пороги в річищі Південного Бугу зустрічаються біля с. Новокосянтинова Хмельницької області, де річка вступає в межі Українського кристалічного щита. До містечка Тиврова Вінницької області порогів немає, оскільки вони були затоплені внаслідок будівництва водосховищ та гідроелектростанцій. На 2–3 км нижче за течією біля с. Кліщівка розпочинаються «класичні» пороги, які знаходяться в річищі поблизу сіл Канава, Стрільчинець, Воробіївки, Гвоздева, Рогізної, Печери та Сокольця (Стрільчинецькі, Воробіївські, Печеро-Сокілецькі пороги відповідно), Гранітного, Самчинець і містечка Райгорода. Окремі порожисті каскади є біля с. Губника Вінницької області. Від нижнього б'єфу Гайворонського водосховища «Красні» пороги продовжуються до північних околиць с. Солоні Кіровоградської області. Особливої краси набувають виходи кристалічного масиву поблизу сіл Мигії та Грушівки (Мигійські пороги) та м. Южноукраїнська Миколаївської області (Богданівські пороги). Тут у руслі скелі досягають висоти 50 м (Протічанська скеля, скелі Турецький стіл, Брама, Сова, Пугач тощо). До м. Олександрівки

останні за течію пороги Південного Бугу затоплені водосховищем.

Урочища островів формуються переважно на ділянках перекатів. Острови утворилися внаслідок тривалої акумуляції алювіального матеріалу серед виходів кристалічних порід. Форма цих урочищ різноманітна: від округлої до еліпсоподібної. У верхній та частково середній течії в річищі зустрічаються острови з площею до 1 га, їх висота над рівнем води до 3 м. Відстань між такими урочищами – 20–30 м. Від м. Гайворона до м. Южноукраїнська для річища характерні острови площею 10–27 га. Острови густо заліснені та зарослі водно-болотною рослинністю. У їх деревостані домінують вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.), осика (*Populus tremula* L.), в'яз гладкий (*Ulmus laevis* Pall.), різні види верби та клена (*Acer* L.). Поверхня островів частково трансформована стежками. Населення сіл, через які протікає річка, використовує острови для відпочинку, випасу худоби, заготівлі дров, збору лікарських рослин.

Плеса Південного Бугу приурочені до рівних або опуклих берегів річкових заворотів. Для плес характерні значні глибини, повільна швидкість течії, мулисте, мулисто-піщане або піщане дно, неоднорідність водної товщі за температурою і складом біомаси. Взимку плеса повністю замерзають (товщина криги до 1 м) [1]. У ландшафтній структурі плесових ділянок Південного Бугу наявні 3 типи урочищ.

Урочища центрального глибоководдя мають глибини від 1,5 до 5 м. Для них характерне рівне, іноді з ямами, мулисте або мулисто-піщане дно. Швидкість течії води не перевищує 0,4–0,6 м/с. Це чисті від рослинності частини річища з дзеркально-рівною поверхнею у безвітряну погоду. Саме в таких урочищах водяться щука звичайна (*Esox lucius* L.), короп (*Cyprinus carpio* L.), карась срібний (*Carassius gibelio*), в'юн звичайний (*Misgurnus fossilis* Lacépède), сом звичайний (*Silurus glanis* L.) та лящ звичайний (*Abramis brama* L.). У високих обривистих берегах центрального глибоководдя роблять нори та проживають річкові раки (*Potamobius actacus*).

Урочища центрального мілководдя характеризуються глибинами 0,6–1,5 м. Дно річища рівне з мулистими або піщаними відкладами алювію. Швидкість течії – 0,5–1 м/с. Водна рослинність відсутня.

Урочища прибережних відмілин знаходяться уздовж опуклих берегів у вигляді вузьких довгих смуг шириною 3–5 м. Глибина відмілин максимум до 1 м. Дно урочищ сформоване пісками, супісками, дрібною галькою або намулом. Швидкість течії 0,1–0,2 м/с. Часто поверхня відмілин на 90% заростає глечиками жовтими, лататтям білим, стрілолистом стрілолистим, айром звичайним і ряскою малою.

Варто зазначити, що для аквальних ділянок перекатів і плес характерний ще один тип урочищ – *конуси виносу*. Вони формуються в гирлах тимчасових невеликих приток Південного Бугу, шляхом винесення делювіальних порід у річище з крутих схилів долини. Розміри конусів невеликі: довжина – 8,4 м, ширина – 6–7 м, товщина відкладів – 0,4–0,5 м. Наноси складені галькою, глиною та піском. Влітку після випадання опадів конуси виносу заростають рудеральними видами рослинності.

Натуральні типи річкових урочищ є палеоландшафтною основою сучасних антропогенних ландшафтів русла. Вони поступово зникають під водосховищами та ставками або докорінно змінюються під час господарського освоєння річок. Дослідження таких урочищ дасть змогу розробити шляхи оптимізації річища та заплави Південного Бугу [4].

Список використаних джерел

1. Денисик Г. И. Речные ландшафты Юго-Запада СССР / Г. И. Денисик // География и природные ресурсы. – Новосибирск : Изд-во «Наука» Сибирское отделение АН СРСР, 1985. – № 4. – С. 89–94.
2. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Денисик Г. І. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу : монографія / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик. – Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 210 с. – (Серія: «Антропогенні ландшафти Правобережної України»).
4. Денисик Г. І. Висотна диференціація рівнинних ландшафтів України : монографія / Г. І. Денисик, Л. М. Кирилук. – Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2010. – 236 с.
5. Денисик Г. І. Русло річки Південний Буг / Г. І. Денисик // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 113–117.